

Water of kunstwerk

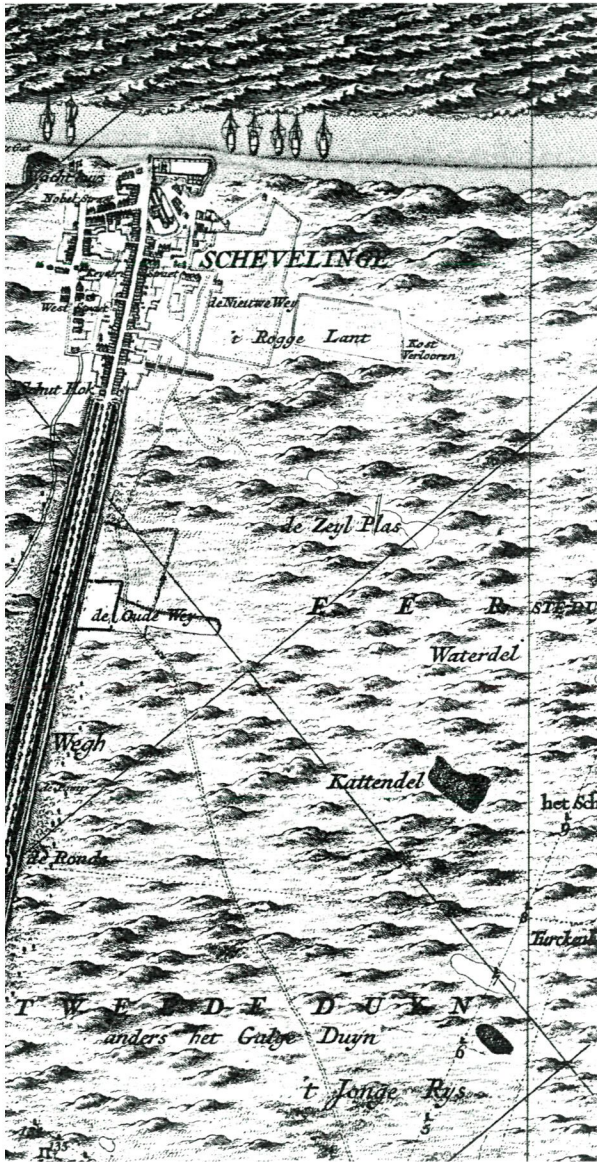
ROB RENTENAAR

Toponiemen op -zijl

In een land met veel water zijn de kunstwerken talrijk, speciaal die welke tot doel hebben wateren met verschillend peil met elkaar te verbinden. Het meest gebruikelijke woord voor dergelijke constructies is tegenwoordig sluis, maar daarnaast kennen we regionaal ook zijl. Is dit laatste woord gewoon een synoniem voor het eerste of heeft het zijn eigen betekenisontwikkeling gekend en kan de toponymie ons daar dan iets meer over vertellen?

Zijl, Middelnederlands *sile*, *sijl*, *siel*, Fries *syl*, een afleiding van de Indo-europese wortel *sei- 'druppelen', is in Groningen en Friesland zowel bekend als aanduiding voor een uitwateringssluis als voor een schutsluis. Soms is de naam van zo'n zijl op de aangrenzende nederzetting overgegaan. Die namen zijn vrijwel steeds samenstellingen. Zij zijn in een aantal categorieën onder te brengen, die mogelijk hun oorsprong vinden in de condities waaronder de betreffende zijlen zijn aangelegd. Zo valt het op dat er nogal wat namen zijn met een -er-afleiding van een plaatsnaam als eerste lid, wat teruggaat op een aanduiding voor de bewoners van zo'n plaats als geheel. Voorbeelden zijn onder meer *De Houw* in Houwerzijl, 1347 *Howersyle* (OGD, 400) en *Exmorra* in Exmorrazijl, 1718 *Exmorster Zyl* (Schothanus

en Halma). Daarnaast is als eerste lid de naam of aanduiding van een instelling of personengroep mogelijk, bijvoorbeeld het klooster *Aduard* in Aduarderzijl, 1382 *de Aduwerder ziil* (OGD, 704); *monniken* (van Gerkesklooster) in Munnekezijl, 1510 *den Monken nyen zyll* (Thoe Schwartzenberg II, 267) en de familie *Ezuma* in Ezumazijl, 1422 *Esmerzijl* (NPL, 63). De naam Delfzijl, 1303 *Delfzilen* is een buitenbeentje, omdat hij samengesteld is met de waternaam *Delf* (NPL, 44). Als de aanleg van de zijl meer een privé-karakter heeft gehad, is de kans groter dat het eerste lid van de naam een persoonsnaam is, zoals *Taco* in Tacozijl, 1488 *Taekezijl* (OO, II, nr. 158) en *Pieter* in Pieterzijl, 1583 *Peterszijl* (Hempenius, 1972, R 293). Dat zo'n kunstwerk soms door de aanleg van een ander is opgevolgd, kunnen we opmaken uit het

De kaart van 't Hoogheemraedschap van Delflant door Kruikius (Cruquijs) (1712) toont ten noorden (op de kaart rechts) van de straatweg van Den Haag naar Scheveningen een Zeyl Plas.

gebruik van de adjectieven *oud* of *nieuw*, bijvoorbeeld Oldenzijl, 1358 *Oldazile* (OGD, 459) en Oosterniezijl, 1453 *Oesternijenzijl* (Feith, 1901, 62).

Buiten Friesland en Groningen schijnt zijl alleen in de betekenis van uitwateringssluis te zijn voorgekomen. Toponymische getuigen daarvan zijn in Oost-Nederland onder meer de namen Blokzijl, 1438 *den groten zyle by Blockes huys*, 1524 *Bluxiel* (Kondschap 4/5, 1988, 9) en Ten Zijl bij Welsum, 1520 *opten Zijl* (Mensema, 1994, 47). In West-Nederland is zijl in de betekenis van uitwateringssluis ook bekend geweest, maar heeft daar weinig toponymische sporen nagelaten (MNWB XI, 588-589; WNT XXVIII, 600-602). Tot de zeldzame voorbeelden hoort *die Hoech-dorpse zijl*, die in 1515 in Capelle aan de IJssel wordt vermeld (ov 24, 1969, 261).

In West-Nederland en het noordwesten van Duitsland is zijl, *Siel* ook gebruikt voor een waterloop voor de afvoer van overtollig water, vaak voorzien van een uitwateringssluis (Rentenaar, 1999). Sommigen menen dat deze betekenis secundair zou zijn ten opzichte van die van afwateringskunstwerk (Gildemacher, 1993, 590). Dit is echter de vraag, omdat zijl toponymisch ook voorkomt op plaatsen waar het moeilijk voorstelbaar is dat er ooit een relatie met een sluis was. Zo vinden we in de duinen bij Scheveningen en bij Katwijk aan Zee in 1712 en 1823 twee laagten met respectievelijk de namen *de Zeyl Plas* en *Zijlplas* (Kruikius, 1712; Parlevliet, 1990, 41). Mij dunkt dat we hier met zijl in de betekenis van 'vochtige laagte' te doen hebben, die uit het Nederduits is overgeleverd (Dittmaier, 1963, 285). De Zijl bij Leiden, 1e kwart 13e eeuw *Sile* (Oppermann, 1933, 94), is niet het enige water waarbij het moeilijk is de kunstwerkfunctie als primair te zien. In de lengte van het ambacht Wassenaar loopt de Zijlwetering, die in

1656 vermeld wordt als *de gemeene beeck ofte Zijle* (Regestenboek Rijnland, R 872). Nog overtuigender lijkt mij de vermelding sinds 1573 van onder meer de namen *Noordersyl* en *Sudersyl* voor een aantal zwinnen op Oud-Fries gebied, namelijk in de onbedijkte Waardgronden ten zuidoosten van Huisduinen. Een tekst uit 1623 spreekt over deze zwinnen als *canalen ofte zylen* (Schoorl, 1973, 89 en 355). Zijl lijkt in deze samenhang sterk op het Noord-Engelse *sele* 'a marshy watercourse, a stream creeping through reeds and rushes' (Lerchner, 1965, 233). Vooral in de Duitse literatuur neigt men ertoe aan het woord *Siel* een Friese oorsprong

toe te kennen (Falkson, 2000, II, 561). Gezien de verbreiding van *Siel*, *zijl* enz. lijkt het er echter sterk op dat het woord in een veel grotere, vooral ingweoonse of kustgermaanse samenhang thuishoort. Pas in West- en Noord-Nederland heeft het zijn kunstwerkbetekenis gekregen. Dat is gebeurd in dezelfde tijd waarin het Gallo-Romeinse leenwoord *sluis* vanuit het zuidwesten naar het westen en noordwesten van het land begon op te rukken en *zijl* steeds meer ging verdringen. Zo is er in Kampen in 1324 nog sprake van een *zijl*, waar dat woord later is vervangen door *sluis* (NGN, 7, 1930, 44). Alleen in de noordelijke provincies heeft *sluis* pas heel laat echt voet aan de grond gekregen. Daarom vinden we daar dan ook de meeste en oudste nederzettingenamen die teruggaan op een kunstwerknaam op -zijl.

Luchtfoto van Blokzijl rond 1930.

Luchtfoto van Delfzijl rond 1930

**WATER OR SLUICE:
TOPONYMS ON -ZIJL**

Toponymic evidence shows that the word *zijl*, Middle Dutch *sile*, *sijl*, *siel*, Frisian *syl*, German *Siel*, has been known in a wide, especially *inguaeonic* language area. Nowadays its most well known meaning is 'lock' or 'sluice', but this is a secondary one, which has developed from the original meaning 'watercourse'.

BRONNEN

OGD = Oorkondenboek van Groningen en Drenthe. Groningen 1896-1899.
OO = SIPMA, P. EN O. VRIES (1927-1977). Oudfriesche oorkonden. 's-Gravenhage.
Regestenboek Rijnland = AMSTEL-HORÁK, M.H.V. VAN EN R.W.G. LOMBARTS (1992). Regestenboek

van het hoogheemraadschap van Rijnland. Leiden.

- FEITH, J.A. (1901). Catalogus der inventarissen van de archieven der voormalige zijlvestenijen en dijkrechten in de provincie Groningen. Groningen.
HEMPENIUS, A.L. (1972). Inventaris van het archief van het Cisterciënzer mannenklooster Jerusalem of Gerkesklooster. ms. RA Friesland.
KRUIKIUS, N.S. (1712). Kaart van Delfland. z.p.
MENSEMA, A.J. (RED.) (1994). Schattingsregister van Salland 1520. Zwolle.
OPPERMANN, O. (1963). Fontes Egmundenses. Utrecht.
PARLEVLIET, D. (1990) Historische atlas van Katwijk en Valkenburg 1825. Katwijk aan den Rijn.
SCHOTANUS À STERRINGA, B. EN F. HALMA (1718). Uitbeelding der Heerlijkheit Friesland. z.p.
THOE SCHWARTZENBERG EN HOHENLANSBERG, G.F. (1768-1793). Groot plaacaat en charter-boek van Vriesland. Leeuwarden.

LITERATUUR

- MNWB = VERWIJS, E. EN J. VERDAM (1885-1941). Middelnederlandsch Woordenboek. 's-Gravenhage.
NGN = *Nomina geographica neerlandica*
NPI = BERKEL, G. VAN EN K. SAMPLONIUS (1995). Nederlandse plaatsnamen. Utrecht.
OV = Ons Voorgeslacht.
WNT = Woordenboek der Nederlandsche taal. 's-Gravenhage, Leiden 1882-1998.
DITTMAYER, H. (1963). Rheinische Flurnamen. Bonn.
GILDEMACHER, K. (1993). Waternamen in Friesland. Ljouwert.
LERCHNER, G. (1965). Studien zum nordwestgermanischen Wortschatz. Halle (Saale).
RENTENAAR, R. (1999). Sil og sluse. In: 1 hast hälsar. Festschrift till Göran Hallberg. Lund, 182-185.
SCHOORL, H. (1973). Zeshonderd jaar water en land. Groningen.